

Don Joan i el coneixement del territori

Josep Antoni Prats i Serra
Professor de Geografia

26 En esdevenir-se, fa uns mesos, el traspàs de Don Joan Marí Cardona, un diari local va obrir, l'endemà, dient que havia mort el gran historiador de les Pitiüses.

Certament, és probable que si haguéssim de triar una disciplina en la qual situar-lo, aquesta hauria de ser per força la història. Però la figura i l'obra de *Don Joan* difícilment admeten encasellaments. Amb el temps probablement es farà més evident, però les seves aportacions abracen un camp d'estudi molt més ampli que simplement l'històric. Els interessats a saber més d'Eivissa des dels punts de vista de l'etnologia, la geografia, l'economia i altres disciplines científiques tenen en les seves obres el material de partida bàsic i imprescindible per iniciar les seves investigacions.

El present escrit té per intenció mostrar, a partir d'una petita selecció de textos, com són de rellevants les aportacions de *Don Joan* per a una disciplina com la geografia. Per dir-ho clar, sense aquestes aportacions, avui ens seria molt difícil arribar a entendre la configuració del nostre territori, les característiques del poblament, l'evolució de la població, el seu origen secular, etc. En definitiva, entendre, sobretot, l'organització territorial de les Pitiüses (que té unes característiques úniques que estan perdent-se) i conèixer el més profundament possible cada racó de les dues illes. *Don Joan* tenia molt clar, i aquesta hauria de ser una de les seves grans lliçons, que hem d'estimar profundament la nostra terra, i que això ho hem de fer a partir del seu coneixement. Ell va fer una gran feina documental, però sempre volia completar les seves investigacions als arxius amb les recerques recurrent el

territori. No li bastava localitzar en els papers una fita o un pou; si encara existia, ell l'havia de trobar. Ja ho deia a les seves primeres obres:

(...) Ho he volgut conèixer, per poder-ho exposar sense perill d'error, i saber el que resta, encara avui, del nostre passat, a fi de no recordar sols uns fets que succeïren, sinó per lligar-los amb el que avui i ara ens envolta. I així, per exemple, si es posaren fites per delimitar els quartons, etc., he vist els llocs on estan o estaven situades, amb el desig de comprovar si hi eren o si la marxa del temps o la mà de l'home les havia arruïnat (...) ⁽¹⁾

Per això, als seus llibres hi trobam els resultats de l'estudi dels documents de la nostra història, però també un munt de notes que fan referència al territori, a qualsevol element dels molts que el configuren. Hi podem trobar una descripció, ben simple, d'una font:

FONT DES VERGER: (...) Aquesta font es conserva molt bé, i té una piqueta rodona que no sembla gaire antiga, al fons del Torrent des Verger, el qual per causa d'aquesta i d'una altra font que hi ha més amunt també s'anomena de ses Fonts. Els darrers anys s'ha fet reviure l'antic costum de fer balls vora les fonts. ⁽²⁾

O dels elements relacionats amb l'aigua, tan importants en una terra eixuta on els pobladors depenen dels llocs on poden trobar-ne:

ES POUÀS: Aquest pou antic situat a l'esquerra del camí que va de Corona a Sant Mateu per Sant Gelabert

“...sense les aportacions de don Joan Marí avui ens seria molt difícil arribar a entendre la configuració del nostre territori, les característiques del poblament, l'evolució de la població, el seu origen secular, etc...”

Amb la colla del Canonge a una excursió a Buscastell. 1989

Foto: Jaume Oliver

de Baix, al peu del pujol on es veu també la casa que duu el mateix nom, antigament donà nom a tota la seua rodalia. La primera notícia que se'n troba és de 1528 i l'anomena es Pouàs de Balansat. Després solia dir-se es Pouàs de Son o Sant Gelibert. L'aspecte és de gran antiguitat, tot de pedra i mescla, descobert. El travessany i la politja són també vellíssims. El clot és paredat amb pedra seca i tanta deu ser la seua vellesa que des de temps immemorial es diu que els bonys que té la paret permetien davallar fins a l'aigua. Té una pica gran, de pedra viva, rodona, molt esportellada i quasi amagada dins la terra. No recorda ningú que mai s'hi fes cap ball. (...) ⁽³⁾

En descriure un element físic, sovint s'hi troben els seus grans coneixements de la toponímia, que li permeten precisar al màxim les ubicacions:

Es Torrent des Baladres, nom dels primers anys del segle XVIII, que en gran part assenyala la divisòria entre les dues véndes i que donà nom a una d'elles, és el torrent que corre pel pla després de recollir les aigües d'una gran part del quartó. Els torrents secundaris que el formen, de tramuntana cap a llevant i mig-jorn, són aquestos: torrent des Sant, d'en Forn i d'en Xanxo, torrent de Cas Beies, torrent de Buscastell, torrent de Forada, torrent d'en Cala i de sa Bassa Roja -el d'en Bonet i d'en Lluc dóna les aigües a aquest-, i torrent des Fumeral, d'en Llorenç, d'en Rafal i d'en Vinya. ⁽⁴⁾

I respecte als elements humans, la seva tasca és titànica. Per fer-nos una idea, basta recordar que a les obres que descriuen els quartons d'Eivissa (les divisions anteriors a la creació de les parròquies, el 1785, i posteriorment els municipis -ja al segle XIX-), com *Balansat* i *Portmany*, s'hi arriben a descriure, una a una, totes i cadascuna de les cases que conformaven cada vénda de cada poble, fins i tot les ja desaparegudes. Teniu en compte que a Eivissa el poblament rural és dispers, que cada casa es situa a les seves terres, i que per tant no es tracta, ni molt menys, de resseguir un carrer, sinò que s'ha d'anualitzar el conjunt del territori. A més, no es fan simples llistats de les cases, sinò que s'inclouen totes aquelles dades documentals de què es disposa de cadascuna d'elles:

TARBANA: És el primer nom que es troba d'una casa i rodalia (1543) que posteriorment es va acurçar i quedà convertit en Tarba. Aquest lloc no fou mai gaire extens, però tot i així hi vivien diverses famílies. Passant els anys, anà quedant una casa sola amb el nom de Can Tarba, sempre amb el cognom Torres, que al segle passat desaparegué. L'any 1750 Maria Torres de Toni "Tarba" posseïa una casa i setze tornalls de terra per herència del seu pare. (...) L'any 1792 els germans Andreu i Joan Torres de Tarbana varen rebre per testament del seu pare els ben següents: una casa i hisenda de setze tornalls (...) Es té per segur que l'antiquís-

“...Ho he volgut conèixer, per poder-ho exposar sense perill d'error, i saber el que resta, encara avui, del nostre passat, a fi de no recordar sols uns fets que succeïren, sinó per lligar-los amb el que avui i ara ens envolta...”

*“la conquesta catalana de 1235”
Eivissa, 1976. Pàg. 15*

Mirant el paisatge, que tant va estimar, a la vora del torrent de Fruitera. Març de 1996

Foto: Joan Josep Guasch

sima casa de Tarbana -Can Tarba i Ca n'Andreu Tarba- fou enderrocada del tot, quan ja només en quedaven unes poques runes, i que amb les seues pedres es construí de bell nou i damunt els seus béns la casa que es digué primerament Can Toni Joana (1785) i després i fins ara Can Toni Joan. Sempre han tengut el cognom Torres de la descendència Torres "Tarba" (...). (5)

Les véndes són, precisament, un dels objectes d'estudi preferits de Don Joan. Si algun dia aconseguim recuperar aquesta divisió tradicional del territori de les Pitiüses, que siguin oficials a tot arreu i que tothom les conegui i en faci ús, tindrèm la gran satisfacció d'haver recuperat un patrimoni dels eivissencs i formenters, i ho deurem, en bona part, als esforços de Don Joan, incansable divulgador d'aquesta particularitat de la nostra organització territorial a articles, conferències, llibres que, sempre que en tenia oportunitat, n'estimulava l'estudi. Sense les dades que ell va recollir, avui seria pràcticament impossible recuperar totes les véndes i saber quines cases correspo-

nien a cadascuna d'elles.

De les véndes en podia donar una definició més o menys formal:

Tothom sap que el mot vénda, en la nostra llengua, significa un torn de treball, i que s'usa sobretot de les dues formes següents:

1ª. Significant el mateix treball en si (...)

2ª. Indicant una comarca o les cases que la componen amb els seus habitants. (...)

Ens podem preguntar quin fou l'origen d'aquesta paraula, o més ben dit, en quin estament de la societat es començà a usar. (...) Joan Coromines creu que té origen eclesiàstic. (...) Podem per tant suposar així mateix que l'origen de la paraula vénda fos militar, i passàs després a l'ordre eclesiàstic i civil; de fet, la primera vegada que hem trobat aquesta paraula escrita, ha estat en un document de tipus militar de l'any 1650. (6)

I també en podia explicar el que són de forma potser menys científica, però segur que molt més bona d'entendre per tothom:

Existia i existeix un natural sentit de la unitat entre aquells que viuen relacionats per lligams de proximitat. Vivien

junts per motius de tipus religiós, familiar, social, defensiu... Anaven plegats al mateix temple, pagaven els delmes al mateix senyor feudal, conjuntament feien els treballs d'arreglar camins, fonts, pous i altres béns comuns, la vigilància i defensa de les talaies i descobertes; la salpassa era el mateix dia; els matrimonis solien celebrar-se quasi sempre entre fadrins i al·lotes de la mateixa vénda... (7)

A les seves obres podem trobar l'espai que ha d'ocupar cada vénda, a vegades donant pistes perquè estudis posteriors ho esbrinin del tot, i a vegades deixant-ho ben clar:

Ja que es Torrent divideix en dues parts la parròquia de Sant Agustí, és ben lògic que a l'hora de pensar en la divisió de véndes, aparegués tot d'una aquesta divisió natural.

Deçà Torrent, vénda de.- (...) comprèn tota la part de la parròquia que resta a la banda de llevant des Torrent. El 1937 tenia cent dues cases i consta de tres rodalies que també solen anomenar-se véndes, encara que impròpiament: Cala de Bou, es Vedrà i can Pere Botja. (...) Dellà Torrent, vénda de.- Aquesta és la segona vénda de Sant Agustí, la qual abasta tota la part de la parròquia de la banda de ponent des Torrent. El 1937 tenia cent vit-i-sis cases, entre elles moltes païsses. Sol dividir-se en cinc rodalies, que també s'esmenten, de vegades, com si fossin véndes: ses Planes, es Racó, s'Arenest, Racó de s'Alqueria i s'Alqueria de Dalt. (8)

El que quedava sempre clar era la seva voluntat de recuperar les véndes, i la necessitat de la implicació de les institucions en aquesta recuperació:

...la iniciativa de conservar les véndes parroquials, presa per alguns ajuntaments, s'ha de rebre amb plena satisfacció, malgrat que de vegades se'n modifiquin els noms o que el seu abast no coincideixi bé amb l'històric. Es tracta d'una decisió que pot garantir la conservació de les véndes, en uns moments d'oblit i de confusió. (9)

Queda clar que Don Joan lluitava per

impedir la desaparició de qualsevol tret representatiu del nostre territori. Fins i tot a vegades en la seva obra hi ha elements que semblen ressuscitar. Fonts desaparegudes, pous eixuts, cases perdudes, tornen a ser al seu lloc, ni que sigui només en la imaginació del lector:

POU DE CALA DE BOU: Aquest pou, que ara resta dins el terme de Sant Agustí, també es coneix com el Pou d'en Mosson o de la Punta d'en Xinxó. Va desaparèixer totalment, fa anys. Les poques informacions que es troben asseguren que vora aquest pou es feia un gran ball el dia de Sant Cristòfol, encara que normalment es feia vora la mar, a la punta d'en Xinxó.(10)

Amb el que s'ha citat fins ara podria semblar que Don Joan es va limitar a estudiar el camp, la ruralia pitiüsa. Res més lluny de la realitat, perquè les àrees urbanes també foren motiu d'estudi rigorós i en profunditat. A llibres com *Eivissa, passa a passa per les vies públiques històriques* o *Formentera, passa a passa per les vies públiques* repassa cada carrer i cada barriada de les zones urbanes analitzant-ne el nom i la història.

LA TARONGETA.- Aquest era el nom que des del s. XVII es donava a les terres pantanoses que a la segona part del s. XIX restaren fora de la segona estacada, (...) Mateo Valdemoros, assessor i batle de Cort, que presidí la junta del pla polític i econòmic els anys 1806-1812, fou el promotor de l'obra de convertir la Tarongeta en un bell passeig per als habitants de Vila, (...) Aleshores, però, no era possible de pensar en un passeig ple de cases, a banda i banda, que prou havia costat construir la segona estacada perquè fos permès edificar cases fora de la primera. (...) Tot i això, la Tarongeta, que començà a ser coneguda popularment com l'Alamera, i més endavant es convertí oficialment en l'actual passeig de Vara de Rey (1904), passà a ser el principi imprevis del segon i indefinit eixample de la ciutat d'Eivissa. (11)

Les temàtiques que s'aborden, des del punt de vista territorial, també van molt més enllà de les purament descriptives. Ben sovint trobem documentació que pot

fer referència a geografia econòmica, dels transports, social o a la demografia històrica:

El 1652 és conegut documentalment com l'any del contagi. Particularment a la vila d'Eivissa i als seus voltants varen succeir més de mil defuncions per a les quals s'hagueren d'instal·lar tres fossars complementaris durant els mesos d'estiu. (...) Fou aleshores quan els jurats de la Universitat parlaven de persones mortes de fam a l'ombra d'algun arbre, amb unes herbes a la boca. Al mateix temps, la població d'Eivissa havia començat una pujada imparable. Els pobladors de tots els quartons es multiplicaven, però de manera particular els de Portmany i els de Santa Eulàlia. (12)

30

Però si insistim en aquest punt de vista geogràfic, probablement les dues obres cabdals per copsar la capacitat de Don Joan Marí Cardona per interpretar el territori siguin *Formentera: Documentació i paisatges* i *Els camins i les imatges de l'Arxiduc*. Ahir i avui. A la primera estudia en profunditat tots els elements tradicionals de la Pitiüsa meridional. Com ell mateix diu:

...els eivissencs repobladors de Formentera, per arrelar a l'illa, s'hagueren d'enfrontar a les greus dificultats d'unes terres emboscades per construir-hi cases o casetes on viure, treure'n el bosc i després poder-les conrear a fi de trobar-hi, amb molta de suor, el pa de cada dia. Plantaren arbres, posaren fites, feren parets i tanques per assenyalar bé els confins de cada establiment, es varen servir de les abeurades, els pous i els aljubs que trobaren i n'obriren de nous, necessitaren camins, pescaren a la mar i als estanys, aprofitaren la sal. Més breument: la Formentera dels documents és aquella que existí, de la qual tenim encara nombroses restes, i damunt la qual pogué establir-se la Formentera d'avui. (13)

Al llibre sobre l'Arxiduc fa una espectacular demostració de coneixement del territori i d'esforç documental alhora, repassant tots els recorreguts de l'aristòcrata centreeuropeu, analitzant tot el que veia, el que deia que veia, i les transformacions que ha patit el paisatge fins els nostres

Avinguda d'Espanya, 61 - baixos
07800 Eivissa
Tel/Fax: 971 39 21 56
e-mail: mediterraniacb@teleline.es
www.editorialmediterrania.com

novetats
llibres del país
llibreria

EDITORIAL MEDITERRÀNIA - EIVISSA

Ombres i miralls
Iolanda Bonet i Martí

APROXIMACIÓ A LA GRAMÀTICA INFANTIL
Estudi lingüístic de la parla d'una neta eivissenca de 2 anys i 6 mesos

Col·lecció Escat

GEOGRAFIA I HISTÒRIA DE FORMENTERA
Josep Antoni Prats i Serra

1 Els Carrers de Dalt Vila
El Triple Recinte de l'Eivissa Àrab

LUIS CERVERA MIRALLES

dies. Una obra magnífica que tant serveix per interpretar el passat com per observar el present.

El camí de l'arxiduc, que ara coincidiria més o menys amb la carretera de Sant Joan, passava per prop d'una torrentera que no podia ser més que el Torrent de Can Llätzer, ara anomenat riu. Abans d'arribar a la vella casa de Can Blanc el camí se separava de la carretera i seguia pel que encara avui s'empra per abastar la carretera de Sant Miquel després de passar el vell Pont de Can Taltavull, antigament Beniformiga.⁽¹⁴⁾

Probablement el gran valor de l'obra de Don Joan és que ha obert camins. Els seus treballs no clouen les temàtiques, sinó tot el contrari: estimulen a seguir treballant. Seria bo que, tots plegats, fóssim dignes continuadors de tot allò que ell va engegar. Si no ho fem, també ha deixat escrit el que ens espera:

Per a tothom és ben clar que la fesomia d'Eivissa i Formentera ha mudat molt els darrers anys, i aquest canvi ha sét ben profitós en alguns aspectes, però en altres, com la conservació de la pròpia identitat i la imatge serena i plaent de la nostra terra, el canvi ha suposat un desastre irreparable, cosa que alguns es neguen a reconèixer.

Es destrueixen tranquil·lament la nostra

llengua, la nostra cultura, els topònims són substituïts per altres que de vegades fins i tot són una befa per als eivissencs i formenterers, es permet que els monuments del nostre passat, cases, torres, molins, pous i fonts, caiguin, quan no es desfan voluntàriament.

Dins pocs anys, què quedarà del nostre passat que ens identifica? Si hom pretén ser objectiu i preveure els efectes, que són el futur, per les causes, que són el present, l'auguri no pot ser gaire optimista. El rumb vertiginós i incert emprès fa uns anys no sembla que pugui dur-nos a cap destí desitjable des del caire de la nostra cultura secular.

Si de cas arriba un dia que tot el que fou nostre s'hagi despersonalitzat i desarrelat tant que Eivissa i Formentera ja no es puguin identificar més que pels seus contorns de les costes i el relleu de les serralades, no tendrem ja cap raó al nostre abast per assegurar que som els successors i hereus d'aquell dia vuit d'agost de 1235. Aleshores només ens quedarà la possibilitat de confessar ingènuament la desaparició d'un poble, el nostre poble, nosaltres, a mans d'uns suposats amics de les nostres illes que tant les varen estimar que fins i tot ens les desferen i mudaren deixant-nos sarcàsticament les restes com a testimonis dels seus capricis.⁽¹⁵⁾

Notes:

- (1) *La conquesta catalana de 1235.* Institut d'Estudis Eivissencs. Eivissa, 1976. Pàg. 15.
 (2) *Portmany.* Institut d'Estudis Eivissencs. Eivissa, 1990. Pàg. 259.
 (3) *Balansat.* Institut d'Estudis Eivissencs. Eivissa, 1984. Pàg. 504.
 (4) *Sant Antoni de Portmany.* Institut d'Estudis Eivissencs. Eivissa, 1985. Pàg. 65.
 (5) *Balansat.* Institut d'Estudis Eivissencs. Eivissa, 1984. Pàg. 217.
 (6) *La conquesta catalana de 1235.* Institut d'Estudis Eivissencs. Eivissa, 1976. Pàg. 307-308.
 (7) *Balansat.* Institut d'Estudis Eivissencs. Eivissa, 1984. Pàg. 1-2.
 (8) *Portmany.* Institut d'Estudis Eivissencs. Eivissa, 1990. Pàg. 242-243.

(9) *El camí de Missa.* Institut d'Estudis Baleàrics. Palma, 1996. Pàg. 14.

(10) *Portmany.* Institut d'Estudis Eivissencs. Eivissa, 1990. Pàg. 344.

(11) *Eivissa, passa a passa per les vies públiques històriques.* Institut d'Estudis Baleàrics. Palma, 1999. Pàg. 16-17.

(12) *"Formentera: segles XVI-XVIII", a Formentera: història i realitat.* Universitat de les Illes Balears. Palma, 2000. Pàg. 62-63.

(13) *Formentera: documentació i paisatges.* Institut d'Estudis Eivissencs. Eivissa, 1994. Pàg. 12.

(14) *Els camins i les imatges de l'Arxiduc. Ahir i avui.* Institut d'Estudis Eivissencs. Eivissa, 1992. Pàg. 171.

(15) *Portmany.* Institut d'Estudis Eivissencs. Eivissa, 1990. Pàg. XIII-XIV.